

MEDRESE GELENEĞİNDE AKĀİD VE KELĀM İLMİ

-Science of Kalam and Akāid in the Tradition of Madrasa-

Dr. Osman DEMİRCİ

Abstract: *In madrasas theological education, the most brilliant period of time was that of Fatih. The period after Suleiman the Magnificent, for several reasons, madrasa education has deteriorated. Degradation of madrasa education, shortening the duration of training led to the removal of the curriculum of the high theology books. The Kadızādeliler movement, riots of the madrasa students, caused by the Safavid-Shiites problems, hit hard madrasa education. This article dealt with the historical face of aqaid and kalam education comparatively.*

Key words: *Madrasa, Kalam, Akāid, Theological Education.*

Giriş

Medrese öncesi dönemde kitap dükkânları, kütüphaneler, bazı âlimlerin evleri, saraylardaki salonlar, eğitim-öğretim faaliyetinin yapıldığı mekânlar olurken, medreseler eğitim-öğretim faaliyetlerinin daha yaygın, sistematik ve profesyonel olarak yapıldığı yerler olmuştur. Bununla beraber medreseler siyasî otoritenin kontrolünde ve belli bir mezhebin görüşlerinin öğretiminde yapıldığı yerler olup, buralarda temelde şer'î ilimlerin okutulması amaçlanmıştır. Medreseler bu yönüyle Abbâsîler döneminde kurulmuş olan¹ Beytülhikme'den oldukça farklı bir eğitim anlayışını temsil etmiştir. Sadece belli bir mezhebe bağlı olan Müslüman öğrencilerin şer'î ilimleri okumak amacıyla devam ettikleri medresenin bu yapısına karşın, Beytülhikme'de din, millet ayrımı yapılmaksızın özellikle aklî ilimlerin öğretilmiş, birçok farklı düşünce kendini ifade eden ilmî bir atmosferde gelişme imkânı bulmuştur. Beytülhikme'nin bu ortamı Mu'tezile mezhebinin gelişmesine olanak vermiş,² Mu'tezile'ye karşı oluşan Sünnî kelâm anlayışı da Mu'tezile'nin metodunu devam ettirmiş, Sünnî kelâm ekolleri Mu'tezile'yi eleştirirken, aynı zamanda bu mezhebin etkisi altına girmişler; Mu'tezile bütün kelâm hareketlerinin tetikleyicisi olmuştur. Birçok İslâm filozofunun ve Mu'tezilî âliminin yetişmesi bu ilmî ortamda olmuş, buradaki tercüme faaliyetleri neticesinde

¹ Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88.

² Mustafa Demirci, *Beytü'l-hikme*, İstanbul: İnsan Yay., 1996. s. 115-132.

Aristo mantığı ve Yunan felsefesi tanınmaya başlanmış,³ zamanla da müteahhirûn dönemi kelâm kitaplarına girmiştir. Gerek akli ve felsefi ilimlerin ve gerekse kelâm ilminin İslâm toplumunda gelişmesinde bu araştırma merkezinin büyük katkısı olmuş, buna karşın medrese, sabitleşmeyi ve durulmayı beraberinde getirmiş, tek bir düşünce sisteminin korumacılığını ve yayılmasını amaçlayan bir ilmî zeminin oluşmasına yol açmıştır.

İslâm eğitim tarihinde Nizâmiye medreselerinden önce de birçok medrese yapılmışsa da⁴ en sistematik, popüler ve yaygın olanı Nizâmiye medreseleri olmuştur. Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün adına izafeten kurulan bu medreselerinin kuruluş gerekçeleri olarak, Bâtîlik ve Şîliğin karşısında Sünnîliğin güçlendirilmesi, öğretiminin yapılması ve devlet memurlarının bu medreselerden Sünnî bir öğretille yetişmesini sağlamak olmuştur. Bu medreselerde de kelâm öğretimi ancak Şafîî usûl-ı fikhî vasıtasıyla medreselere girerken, asıl medrese dersleri içerisinde yer almamış, kelâm felsefî yönü itibarıyla vakıfların desteğinden mahrum kalmış, vakfiyelerde diğer şer'î ilimlerin okutulmasına dair şartlar bulunurken, kelâm bu şer'î ilimler arasında zikredilmediği gibi bazı vakfiyelerde felsefî ilimlerin medreselerde okutulmaması özellikle şart koşulmuştur. Vakıfların desteğiyle varlığını sürdüren medreselerin müfredatı vakfiyenin şartlarına göre şekillendiğinden, dinî bir gerekçeyle kurulan vakıflar da medreselerde hassaten şer'î ilimlerin okutulmasını şart koşarken, kelâm bu vakfiyelerin mentalitesinde şer'î bilim olarak telakki edilmemiştir.⁵ Bu bağlamda akâid öğrenilmesi farz-ı ayn ilimlerden kabul edilmekle birlikte bir medrese müfredatı içerisinde yer almamış, medrese öncesi dönemde talebenin bu ilmi öğrenmesi istenmiş ve bu anlamda akâid ancak mektep müfredatlarında kendine yer bulmuş, kelâm ilminin yaşadığı meşrûiyet krizini yaşamamıştır. Talebenin kolayca ezberleyebilmesi için de akâid

³ İlyas Çelebi, “Kelâm Metodunun Ortaya Çıkışı Gelişim Süreci ve Yeni Metod Arayışları”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji Mes'elesi I*, İstanbul: Ensar Yay., 2001, s. 251-252.

⁴ Karahanlılar döneminde Nizamiye medreseleri yapılmadan önce yapılan medreselerde eğitim felsefesi değişmez. Meselâ Tangaç Buğra Han İbrahim'in (ö. 459/ 1067), (458/1066) tarihinde Semerkant'ta yaptırdığı medrese vakfiyesinde de amaç Hanefî mezhebine bağlı âlim yetiştirmektir. Bu medrese vakfiyesinde eğitimin Sünnî-Hanefî bir çizgide yapılması şartı konulmuştur Saffet Bilhan, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tangaç Medresesi Vakıf Belgesi”, *Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 15/ 121.

⁵ Meselâ Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin vakfiyesinde fikhî, usûl-i fikhî, edebî ilimler ve Kur'an ilimlerinin okutulacağına işaret edilmesine rağmen kelâm dâhil sair akli ilimlerin okutulacağına dair bir işaret yoktur. Bkz. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Batı'da Beşerî İlimler* (ter. Hakan Tuncay Başoğlu) Birinci Basım, İstanbul: Klasik Yay. 2009. , s. 46.

risalelerinin birçoğu manzûm olarak yazılmış ve bazıları oldukça yoğun ilgiye mazhar olmuştur.

Nizamiye medreselerinin eğitim-öğretim anlayışı, Anadolu medreselerinde de sürdürülerek bu miras Osmanlı medreselerine aktarılmış, medrese geleneği Osmanlı medreselerinde de ciddi bir kırılmaya uğramadan devam etmiştir. Hanefî-Mâtürîdî bir muhit olan Osmanlı ilmî muhitinin ashâbu'r-rey taraftarı olması medreselerde kelâma oldukça yoğun yer verilmesini sağlamış, bu sürecin bir sonucu olarak da medrese tarihinde en yoğun kelâm eğitim ve öğretimi Fatih dönemi medreselerinde yapılmıştır. Akâid ise medreseye gelmeden talebenin öğrenmesi gereken ilimlerden olduğundan, medreselerde akâid metinleri ancak şerhleriyle birlikte okutulmuştur. Dolayısıyla en düşük payeli medreselerde dahi akâid risaleleri değil, kelâm kitapları okutulmuştur. İşlâm tarihinde ilk defa olarak Fatih, medreselerde okunacak kelâm kitaplarını bir kanuna bağlamıştır ki artık kelâm, Osmanlı medreselerinin en temel derslerinden olurken, kelâm kitapları olarak müteahhirûn dönemi Eş'arî kelâmcılarının hacimli ve felsefî yönü yoğun kelâm kitapları tercih edilmiştir. Diğer akfî ilimlerle birlikte kelâmdan ayrı olarak "hikmet" adıyla da felsefe, Osmanlı medresede müfredatında yer alırken, medrese geleneğine uyularak bu ilimlerden hiç biri yüksek medreselerde okutulmamıştır.⁶ Yüksek medreselerde şer'î ilimlerden "ali ilimler" olarak nitelendirilen fıkıh, fıkıh usûlü, hadis ve en yüksek medreselerde ise tefsir ilmine yer verilmiş, bu medrese müfredatında kelâm en son Hariç Ellili medreselerin müfredatında yer almış, Sahn ve daha yukarı medreselerde kelâm okutulmamış ve bu yönüyle Osmanlı medreseleri, İşlâm medrese geleneğinin doğal bir uzantısı olurken, özellikle klasik dönem Osmanlı medreseleri kelâm açasından Nizâmiye medreseleriyle başlayan medreseleşme sürecinin zirvesi olmuştur.

I- Osmanlı Medreselerinin Oluştuğu İlmî Zemin

Osmanlı ilmî muhiti, İşlâm tarihinde oluşmuş birçok fikrin harmanlandığı zengin bir muhtevaya kavuşarak, Anadolu'da şekillenen birçok mistik ve rasyonel yönelimlerin sentezine ulaştığı bir atmosfere sahip olmuştur. Medreselerin rasyonel çizgisini Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve onun takipçileri olan Sa'düddin Teftazânî (ö. 793/1390) ve Seyyid şerif Cürcânî (ö. 815/1413) belirlerken, Molla Fenârî (ö.834/1431) örneğinde olduğu gibi Mevlânâ ve İbnü'l-Arabî gibi sûfler de bu sentezci anlayışın içerisinde yer alacaklardır. Felsefe-kelâm ve tasavvuftaki sentez arayışları Fatih Sultan Mehmed'le daha belirgin bir hale gelecek ve Fatih

⁶ Bkz. Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbar*, (haz. Hüdayi şentürk) Ankara: TTK, 2003, II, 71-72.

bunun için Molla Cami'ye bir kitap sipariş edecektir.⁷ Tarihte birbirine karşı konumlanmış bu anlayışların aynı potada eritme çabalarının pratik hayata yansması olarak da Osmanlı da bir tekke-medrese çatışması görülmediği gibi⁸ Eş'arî mezhebiyle Mâtürîdî mezhebi de bu sentez anlayışının yansması olarak medreselerde uzlaştırıcı bir şekilde işlenmiştir. Medreselerde tasavvuf bir ders olarak okutulmazken, tasavvuf eğitiminin yoğun olarak verildiği tekkeler de medreselerin yanında devletin desteğiyle varlıklarını sürdürmüştür. Medreselerde Sünnî kelâmın eserleri okunurken, bir taraftan da İbnü'l-Arabî gibi vahdet-i vücûdçu sûfilere büyük bir saygı duyulmakta, Kânûnî örneğinde olduğu gibi İbnü'l-Arabî'yi sert bir şekilde eleştiren Şeyhülislâm Çivîzâde bu cesaretinin bedelini görevinden azledilmekle ödemektedir.⁹ Dolayısıyla Osmanlı'da ilk defa bir şeyhülislâmın azledilmesi, İbnü'l-Arabî'nin hatırına olacaktır.

Gazzâlî sonrası Fahreddin er-Râzî'yle şekillenen müteahhirûn dönemi kelâm kitapları, Osmanlı medreselerinde okutulmuş, Gazzâlî, başta ilimler tasnifi olmak üzere Osmanlı âlimlerini birçok açıdan etkilemiştir. Seyyid Şerif Cürçânî ve Teftazânî medreseye yön veren en önemli müteahhirûn dönemi kelâmcıları olup, bu iki âlime ait bir çok eser, medresede ders kitabı olarak okutulmuştur. Osmanlı medreselerinde II. Bayezid döneminden sonra etkisi oldukça kalıcı olan bir diğer Eş'arî kelâmcı ise Celâleddin ed-Devvânî(ö. 908/1502)'dir.¹⁰

Osmanlı da medrese kurucuları olan Davûd-i Kayserî (ö. 751/1350) ve Molla Fenârî ise çok yönlü ilim adamı olarak sentez anlayışının en önemli temsilcileri olmuştur. Bu iki âlim de aklî ve naklî ilimlerde yetkin olmalarına rağmen, vahdet-i vücûdçu görüşleri benimseyip, Anadolu'da bu görüşlerin yayıcısı olmuşlardır.¹¹

⁷ Bkz. M. Sait Özervarlı, "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: İSAM Yay. , Aralık 2007, s. 198-199.

⁸ 17. Yüzyılda meydana gelen Kadızâdeliler ve Sivasîler hadisesi bir tekke-medrese çatışması örneğini arayanlara bir kanıt gibi duruyorsa da bu oldukça yanıltıcıdır. Kadızâdeliler medreseyi temsil etmedikleri gibi bizzat medreselilerle de karşı karşıya gelmekteydiler. Sonuç da bu hareket sonraki yüzyıllarda devam etmemiş olması da bir medrese-tekke çatışmasının olmadığını gösterir.

⁹ Bkz. Nev'izâde Atâî, *Hadaiku'l-Hakaik fî Tekmileti's-Şakaik*, (haz. Abdülkadir Özcan) İstanbul: Çağrı Yay. , 1989, s. 73.

¹⁰ Devvânî, II. Beyazıd'la mektuplaşıp onun hediye ve iltifatlarına mazhar olmuş *İsbat-ı vâcip* (*Risâle fî isbâti'l-vâcip*) gibi Osmanlı medreselerinde en çok okunan kelâm kitaplarından olan bu risalesini II. Beyazıd'a ithaf etmiştir. Bkz. Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, IX, 257-260

¹¹ Vahdet-i vücûd düşüncesinin ve bu bağlamda İbnü'l- Arabî etkisinin Osmanlı coğrafyasındaki sürekliliğini ve yine İbnü'l- Arabî eleştirilerini ele alan bir çalışma için bkz. Michel Chodkiewicz, "İbn Arâbî'nin Öğretisinin Osmanlı Dünyasında Karşılanışı",

Kelâm ilmine cephe almayan bu vahdet-i vücûdçu temayül, İslâm tarihinde yeni bir âlim tipolojisinin oluşmasına sahne olacak ve bu durum aynı zamanda Osmanlı ilmî muhitinin bir başarısı olarak da telakki edilecektir. Osmanlı ilmî muhitinde Anadolu'da yoğrulan ve Türklerin kolektif bilinçaltında yerleşen mistik temayüllerle, Hanefi-Mâtürîdî din anlayışının şekillendirdiği rasyonel duruşun ilginç bir sentezi denenmekteydi. Osmanlı'nın İznik'te kurduğu ilk medresenin müderrisliğine Davûd el-Kayserî'nin getirilmesi, Osmanlı medreselerinin eğitim-öğretim felsefesinin hangi yönde şekillenmekte olduğunun âdetâ habercisi olmuştur.

Osmanlı âlimlerinin yapmış oldukları ilimler tasnifinde akâid herhangi bir tartışmaya konu olmamış ve meşrûiyeti sorgulanmamış olsa da kelâm ilmi hakkında aynı şeyleri söylemek zordur. Akâid ilmi farz-ı ayn ilimlerden olup tamamen şer'î bir ilim kabul edilirken, kelâm ilmi farz-ı kifâye sınıfına girip nihaî tahlilde aklî ilimlerden kabul edilecektir. Bu noktada Osmanlı âlimlerinin kelâm hakkındaki değerlendirmeleri bu tasniflerin yazdıkları döneme ve müellifin meşrebine göre değişiklik arz eder. Özellikle müteahhürün döneminin kelâm anlayışı kelâm ilminin meşrûiyetinin sorgulanmasına yol açacak, bazı müelliflerce felsefi yönü olmayan bir kelâmın müdafası yapılarak filozofların ve bid'at ehlinin olmadığı bir yerde felsefe öğrenmenin lüzumsuzluğuna dair bir akıl yürütmesine gidilecektir. Davûd el-Kayserî, Molla Fenârî, Molla Şah Fenârî(ö.832/ 1426), Hocaşâde Muslihuddin Mustafa (ö. 892/ 1487), Molla Lütî (ö. 899/1494), Taşköprîşâde Ahmed Efendi (ö. 968/ 1561) gibi klasik dönem Osmanlı bilginlerinin kelâm ilmine yönelik herhangi bir tenkidi olmazken ve hatta Taşköprîşâde'de kelâmın savunulması yapıp meşrûiyeti ispatlanmaya çalışılırken, klasik dönem sonrası Saçaklızâde (ö. 1145/1698) ve Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573) gibi Osmanlı âlimlerinin kelâma ve özellikle kelâmın felsefi yönüne dair eleştirileri, Gazzâlî'nin düşünceleri paralelinde şekillenerek negatif bir anlayışa bürünür. İlim tasnifi yapan Osmanlı âlimleri içerisinde en farklı olanı ise 17. yüzyılda yaşamış olan Kâtip Çelebi (ö. 1068/1657)'dir. Kâtip Çelebi, gerek aklî ilimlerin gerek kelâmın ve gerekse felsefenin Osmanlı ilmî muhitinde âdetâ müdafaasını yapacak, Sünnî kelâmın dışında felsefenin de okunmasına sıcak bakan Çelebi, felsefenin meşrûiyetine zemin aramak adına felsefeyi İdris Peygambere dayandıracaktır.¹²

II. Fetih Öncesi Dönemde Osmanlı Medreselerinde Kelâm

Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfler,(haz. Ahmet Yaşar Ocak), TTK, Ankara 2005, s. 89-115.

¹² Kâtip Çelebi, *Keşf el-Zunun*, (haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Milli Eğitim Basımevi 1972. I, 33.

Osmanlıda ilk medrese İznik'te kurulmuş ve bu medresenin müderrisliği, akfî ve naklî birçok ilimde eserleriyle tanınmış Dâvûd el-Kayserî'ye verilmiştir.¹³ Osmanlıda sentezci âlim tipinin ilk örneği olan Davûd el-Kayserî'nin kelâm ve tasavvufa dair eserleri olmasına rağmen bu medresede hangi ilimleri okuttuğunu bilemiyoruz. Nizâmiye medreseleriyle başlayan medrese geleneğinin, Anadolu'daki medreseleri ve dolayısıyla Osmanlı medrese geleneğini belirlediğine bakılırsa bu medresede tefsir, fıkıh ve hadis gibi şer'î ilimlerin okutulmuş olduğu kesin gibi görünmekle beraber akfî ilimlerin ve kelâmın okutulup okutulmadığı meçhuldür.¹⁴ Fetih öncesi dönemde aynı medresede müderrislik yapan Molla Fenârî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'a hâşiye yazmış olduğuna göre Osmanlı medreselerinin ilk zamanlarında kelâm alanında yapılan çalışmalar takip edildiği ve medreselerde kelâmın okutulmakta olduğu anlaşılmaktadır. Molla Fenârî'nin medrese arkadaşı olan Seyyid Şerif Cürcânî'nin yazdığı *Şerhu'l-Mevâkıf*'a Molla Fenârî'nin hemen hâşiye yazması¹⁵ bu eserin medresede okutulmaya başlamasının bir işareti olarak görülebilir. Anlaşılan ilk dönemde Osmanlı medrese geleneği oluşurken, kelâmdan müteahhirûn dönemi Eş'arî kelâmcılarının felsefî yönü ağır basan hacimli eserleri medrese müfredatına girmiş, *Şerhu'l-Mevâkıf*'tan önce bu alanda yazılan Kâdı Beyzâvî (ö. 691/1292)'nin *Tavâliu'l-envâr*'ı ile Adûdiddîn el-Îcî (ö. 755/1355)'nin *el-Mevâkıf*'ı bu medresede okutulmaya başlanmıştır.

İznik sonrası Bursa, Edirne gibi ilk dönem ilim merkezlerinde de fetih öncesi dönemde hangi kelâm kitaplarının okutulduğu bilgisine sahip olmasak da bu medreselerde müderrislik yapan Osmanlı âlimlerinin hangi kelâm kitapları üzerine çalışmalar yaptıklarından hareketle buralardaki medreselerde okutulan kitapların neler olduğu bilgisine ulaşabiliriz. İlk dönem Osmanlı müderrisleri başta *Şerhu'l-Mevâkıf* olmak üzere, *Tavâliu'l-envâr* ve Tûsî'nin *Tecridu'l-kelâm*'na Seyyid Şerif Cürcânî'nin yazdığı *Hâşiye-i Tecrid* kitaplarının üzerine çalışmalar yapacaktır. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethedip medreseleri hiyerarşik bir yapıya kavuşturduğunda, medrese payelerinde hangi kelâm kitaplarının okutulacağını belirlemeden önce de Osmanlı medreselerinde müteahhirûn dönemi Eş'arî kelâmcılarının eserleri yoğun olarak okutulmakta olduğu anlaşılıyorsa da Osmanlı

¹³ Mehmet Bayraktar, a.gmd. , s. 33.

¹⁴ Uzunçarşılı'ya göre Osmanlı'daki ilk medresenin başına Dâvûd-i Kayserî gibi hem zâhir ve hem de bâtin ilimlerinde vukufiyeti olan derin görüşlü bir mütefekkirin getirilmiş olması, medresede okutulan dersler arasına kelâmın konmuş olduğunu göstermektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK. Yay. ,1982. , I, 522.

¹⁵ Bu hâşiyede aynı zamanda Seyyid Şerif Cürcânî'ye yönelik tenkidler de yer almaktadır. Bkz. Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (nşr. Ahmed Suphi Furat), İstanbul 1985. , s. 23. Mecdi Mehmed Efendi, *Hedaikü's-Şakaik*, (haz. Abdulkadir Özcan) İstanbul: Çağrı Yay. , 1989, s. 49.

medreselerinde kesin olarak hangi kelâm kitaplarının okutulduğu bilgisine ancak Fatih döneminde ulaşabiliyoruz. Dolayısıyla medreselerde kelâm kitaplarının okutulması bu dönemde kânunla kesinlik kazanmaktaydı. Bu dönemde Hızır Bey'in *Kasîde-i Nûniye* adlı eseri üzerine yine onun talebesi olan Ahmed b. Musa el-Hayâlî'nin yazdığı şerh¹⁶ de önemlidir. Herhangi bir medrese payesinde akâid metni okutulmasa da gerek Hızır Bey'in bu manzûm akâid risalesi ve gerekse Hayâlî'nin bu risale üzerine yazdığı şerh, medrese talebesinin yoğun ilgisine mazhar olacaktır.

III. Fatih Dönemi Osmanlı Medreselerinde Kelâm

Kelâm öğretimi açısından medrese tarihinin en zirve noktasına Fatih zamanında ulaşılmış, medreselerin gerilemesinden bahsedildiği Osmanlı'nın son döneminde hep Fatih dönemi medreselerine bir özlem duyulmuş, Fatih'in Fatih külliyesi içerisinde yaptırdığı Sahn-ı Semân ve Tetimme Medreseleri daha sonraki dönemde de aşılamamıştır. Fatih'in aklî ve felsefî ilimlere duyduğu ilgi, medresedeki müfredata da yansımış, medrese tarihinde ilk defa kelâm kitaplarının okunması bir kanuna bağlanmıştır.¹⁷ Buna göre kelâm Dâhil medreselere kadar ki her seviyedeki medreselerde farklı kitaplardan olmak üzere okunacaktır. En alt düzeydeki medreseler olan Yirmili Medreseler bir kelâm kitabı olan Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Hâşiyeye-i Tecrid* kitabının ismiyle anılır olmuş, bu medreselerde Nasıruddin et-Tûsî (ö. 672/1274)'nin *Tecridü'l-İ'tikad*'ı İsfehânî'nin şerhi ve Seyyid Şerif'in Hâşiyesiyle okutulmuş, bu kitabın okutulmasına Otuzlu Medreselerde de devam edilmiştir.¹⁸ Sahn-ı Semân Medreselerine hazırlık medreseleri olan Tetimme Medreselerinde Kādı Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-envâr*'ı İsfehânî'nin şerhiyle birlikte okutulmuş Kırklı Medreselerde Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i¹⁹ yine Kırklı ve Hariç Ellili Medreselerde kelâmdan en yüksek kitap kabul edilen *Şerhu'l-Mevâkif* okutulmuştur.²⁰ Bu kitaplara ilaveten klasik dönem Osmanlı medreselerinde *Şerhu'l-Mevâkif* kadar olmasa da Teftazânî'nin *Şerhu'l-Makâsid*'i ile II. Bayezid döneminden itibaren Celâleddin ed-Devvânî'nin *İsbât-ı Vâcip*'i de okutulmaya başlanmıştır.²¹ Celâleddin ed-Devvânî'nin "Molla Celâl" olarak meşhur

¹⁶ Bkz. Kâtip Çelebi, KZ, II, 1348. Ayrıca bkz. M. Said Yazıcıoğlu, *Hızır Bey*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 1987, s. 39.

¹⁷ Bkz. Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbar*, II, 71-72.

¹⁸ Otuzlu medreselerde kelâmdan haşiyeye-i tecrid kitabına devam edildiğini ve kırklı medreselerde Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'inin okutulduğunu Taşköprizâde'nin otobiyografisinden anlamaktayız. Bkz. Taşköprizâde, *Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 554-555.

¹⁹ Bu kitap kanunnamede geçmezken, klasik dönem Osmanlı medreselerinde okunmaktaydı.

²⁰ Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbar*, II, 71-72.

²¹ Molla Celâleddin ed-Devvânî'nin hizmetinde bulunduktan sonra Anadolu'ya gelmiş olan Molla Kethüdazâde ile Devvânî, *Risale fi İsbât-ı Vacib* adlı eserini Kethüdazâde'nin hocası II. Bayezid dönemi âlimlerinden Molla İzarî'ye (ö. 901/1495) göndermiş olması

olmuş *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*'si ise Kânûnî sonrası dönemin *Şerhu'l-Akâid*'le beraber en önemli medrese ders kitabı olmuştur. Osmanlı medreselerinde kelâm kitapları bu derece yoğun olarak 16. yüzyıl sonrası dönemde okutulmadığı gibi anlaşılan Kânûnî sonrası medreselerin pâyeleri değiştirilirken artık bu pâyelerde okutulması gereken kelâm kitapları da okutulmamaya başlanacaktır.

Osmanlı döneminin en önemli kelâmcıları da Fatih döneminde Fatih'in teşvik ve himayesi sayesinde yetişmiş, daha sonra Osmanlı medreselerinde kelâm ders kitabı olarak okutulan *Hayâlî hâşiyesi*'nin müellifi de *Kestelî hâşiyesi*'nin müellifi de bu dönemde yaşamışlardır. Kelâm ve felsefeye dair en önemli tartışmalar Fatih'in huzurunda yapılmış, Sultan, bu tartışmaların bizzat dinleyicisi ve takip edicisi olmuştur. Fatih'in en yakınında olan âlimler de kelâm alanındaki çalışmalarıyla temayüz etmiş isimler olduğundan, Fatih bu âlimlere özel bir ilgi göstermiştir. Osmanlı ilim hayatında "*Tehâfüt* tartışmaları" Fatih'le başlamış ve sonraki dönemde de farklı âlimlerle devam ettirilmiştir.

IV. Kânûnî Sonrası Osmanlı Medreselerinde Kelâm

Kânûnî sonrası süreçte medreselerin pâyeleri değişmeye başladığı gibi medreselerde okutulan kelâm kitapları da değişmeye başlamış, birçok faktör bu sürecin tetikleyicisi olmuştur. Öncelikle Fatih gibi feylesof-meşrep bir sultanın gelmemesi, ilim meclislerinin teşvik edilip kelâm alanında çalışmaların yapılmasını özendiren bir atmosferin oluşmamasına yol açmıştır. Safevî İran'la olan kötü ilişkiler yüzünden bu bölgeye olan ilim seyahatleri azalmış, bu gergin ilişkiler neticesinde Osmanlı sosyal yaşamında mistik karakterli sosyal hadiseler patlak vermiş, devlet Şîilik şüphesiyle daha bir tedbirli olmaya başlamış, bunun doğal sonucu olarak Sünnîlik algılayışında bir daralma meydana gelmiş, bu içe kapanma anlayışı medreselerdeki kelâm kitaplarının tercihini bile belirleyici olmuştur. Kânûnî sonrası bu gelişmelere ilaveten devlet idaresinde birçok yolsuzluğa tepki olarak Birgivî ile başlayan ve Birgivî'nin doğal takipçileri olan Kadızâdeliler ile daha bir somut hale gelen dar bir çerçevedeki selefi karakterli hareket, başta sûfiler olmak üzere birçok kesimi rahatsız etmeye başlamıştır ki bu kesimlerden birisi de medrese çevresidir. 17. yüzyılın kaos ortamı, zayıf sultanların başta bulunması, Birgivî'nin takipçileri olan Kadızâdelilerin nüfuzlu mevkilere gelmesi, medreselerdeki kelâm öğretimini etkilemiş, bu sığ tartışmaların müsebbibi olan Kadızâdeliler, uzun bir

onun da bu kelâm kitabını medresede talebelerine okutmuş olması (bkz. Taşköprizâde, *Şakâiku'n-Nu'mânîyye*, s.472.) aynı zamanda medreselerde müderrislerin okutulan ana kitapların dışında istedikleri herhangi bir kitabını okutmakta özgür olduğunu gösterse de bu durum istisnalardan olup güçlü ve nüfuzlu âlimlerin yapacağı bir şeydir. Genelde ise medrese geleneğini bütün müderrisler devam ettirmiş ve sadece kendi okumuş oldukları kitapları talebelerine okutmuşlardır.

müddet medreseler dâhil bütün Osmanlı sosyal hayatında etkili olmuşlardır. Kadızâdeliler ne medreseyi ve nede mütekellimini temsil etmedikleri gibi yüksek medrese mensubunu da etkilememişlerdir. Fakat güçlü konumları sayesinde medresede azil ve atamalarda etkili oldukları gibi²²IV. Murad gibi sultanların sert siyasetinin de sebebi olmuşlardır.²³ Tekke mensuplarıyla olan çatışmalarında da yüksek bir tartışma geleneğini başlatamayan bu hareket mensupları, sığ bir çerçevede sadece fikhî açıdan bir tartışmaya girerlerken, bunda dâhi ilmî anlamda başarılı olamamışlar, Birgivi'ye eleştiri yöneltenlerin öldürülmelerini isteyecek kadar²⁴ ilmî ortamı daraltarak tepkilerini fiilî müdahaleye kadar varmışlardır. Teorik olarak sığ başlayıp aynı sıklıkta yol alan Kadızâdeliler hareketinin basit teorik zemini, sonraki yüzyıllarda Osmanlı toplumunda devam etmemiştir. Bütün bunlara rağmen Kadızâdeliler de “Râzî, Mektebi” tabir edilen kelâm anlayışının açık bir muhalifi olmamışlardır. Birgivi dâhil bu hareket mensupları, müteahhürün dönemi Eş'arî kelâmcıların kitaplarını kaynak olarak kullanmışlardır. Sağlam bir teorik arka planı olmayan Kadızâdeliler, sonraki yüzyıllarda varlığını sürdürememişler, sadece 17. yüzyılın zayıf sultanları ve karışık sosyal ortamının yarattığı boşluktan istifade etmişlerdir. Dâvud-i Kayserî ile başlayıp Molla Fenârî ile şekillenen Osmanlı ilim anlayışı, Kadızâdeliler tarafından değiştirilmek istenmişse de bu sığ retoriğin müşterileri yüksek seviyedeki Osmanlı âlimleri ve müderrisleri olmamıştır.

Safevî-Şii tehlikeyle beraber Celâlî isyanlarının tetiklediği medreseli isyanları da medrese talebesinin itibarını bir daha geri gelemeyecek şekilde zedelediği gibi belli bir dönem medreselerdeki eğitim-öğretim disiplinini de bozmuştur. Kânûnî döneminden hemen sonra başlayan bu gerileme süreci, bununla da sınırlı kalmamış, rüşvet, iltimas, abartılarak uygulanan “Hocazâdeliler Kânûnu”, medreselerdeki eğitim-öğretim sürelerinin gittikçe kısalması²⁵ gibi birçok sebep neticesinde felsefî yönü ağır basan müteahhürün dönemi kelâmcıların hacimli kitapları medreselerde okutulmamaya başlanmıştır. Fatih döneminde belli pâyelerde okutulması kânunla belirlenen kitaplar da bu pâyelerin değiştiği Kânûnî sonrası dönemde eskiden olduğu

²² Bkz. Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *DİA*, XIV, 100-101.

²³ Kadızâde'nin telkiniyle IV. Murad tütün içimini yasaklamış, İstanbul'daki bütün kahvehaneleri yıktırması ve tütün yasağına uymayan birçok kişiyi öldürmüştür. Bkz. Semiramis Çavuşoğlu, *agmd.*, s. 100-101.

²⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslâmın Macerası*, İstanbul: Timaş Yay. , 2010.s. 220-223.

²⁵ Sahn'a kadar medreselerdeki eğitim süresinin iki yıla inmesi 1914 yılında medreselerin Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye adı altında yeniden tanzim edilene kadar devam etmiştir. Bkz. Fahri Unan, “Medreselerde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi,” *Divan: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2005/1. s. 105.

gibi okutulmazken, bu zengin kelâm kitaplarından en fazla iki kitap okutulmuş, bu kitapların da kısa ve felsefi yönü daha az ve anlaşılır olan kelâm kitapları olmaları tercih edilmiştir.

Kânûnî sonrası dönemde klasik Osmanlı medreselerinde okutulan kelâm kitapları herhangi bir kanun veya fermana dayanmaksızın medrese müfredatının dışında kalırken, zamanla hangi pâyedeki medresede okutulduğu dahi netlik kazanmayan *Şerhu'l-Akâid*, bu şerhe Fatih dönemi âlimlerinden Hayâlî Ahmed Efendi (ö. 875/ 1470)'nin yazdığı ve “*Hayâlî*” diye meşhur olmuş, *Hayâlî Hâşiyesi* ile Celâleddin ed-Devvânî'nin *Molla Celâl* veya sadece “*Celâl*” olarak bilinen *Şerhu'l Akâidi'l-Adudiyye*'si medreselerde okutulmuş ve özellikle *Şerhu'l-Akâid*'in okutulmasına özen gösterilmiştir. Diğer kitapların okutulması daha istisnâî bir durum arz ederken, bu kelâm kitabı mutlaka okutulmuş, Türkçe'ye çevrilmiş ve üzerine birçok şerh ve hâşiye türü çalışma yapılmıştır.

16. yüzyıl sonrası dönemde klasik dönemde olduğu gibi hacimli ve felsefi yönü yoğun olan kelâm kitaplarının üzerine çalışmalar pek yapılmazken, *Şerhu'l-Akâid*, *Hayâlî Hâşiyesi* ve *Molla Celâl* kitapları üzerine çalışmalar yoğunlaşmıştır. Gerek klasik dönemin ve gerekse Kânûnî sonrası dönemin medreselerde okutulan en kalıcı kelâm kitabı *Şerhu'l-Akâid*; en yüksek kelâm kitabı ise Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'i olmuştur. *Şerhu'l-Akâid*'e olan ilgi dolayısıyla bu kitaba yazılmış şerh ve hâşiye türü çalışmalar da medrese müfredatına girmeye başlamıştır.

Klasik dönem de Osmanlı âlimlerinin okuduğu kelâm kitaplarıyla Kânûnî sonrası âlimlerinin okuduğu kelâm kitaplarının karşılaştırılması bu iki dönem arasındaki farkın ne kadar olduğunu anlamamızı sağlayacaktır. Meselâ Fatih dönemi âlimlerinden olan Hocaşâde Bursa Esediyeye Medresesi'nde müderrirken, Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ini ezberlemiş²⁶ olmasına karşın, Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) *Şerhu'l-Akâid*'i cami derslerinde kısmen dinlemiştir.²⁷ Yine Taşköprüzâde'nin gerek talebelik hayatında ve gerekse müderrislik hayatında okuttuğu kelâm kitapları sonraki dönem Osmanlı âlimlerinin medrese hayatında gerek okudukları ve gerekse okuttukları kelâm eserleriyle mukayese edilemeyecek kadar zenginlik gösterir.

V- Medreselerin İslahı Aşamasında Ders Müfredatında Akâid ve Kelâm İlmî

Tanzimat'tan sonra medreselerin gerilemesine paralel olarak ıslah edilmesi de gündeme gelirken, bu dönemde medreseyi ıslah etmek yerine Batı tarzı mekteplerin

²⁶ Mecdi, *age.*, s. 146.

²⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40, (Yay. Cavid Baysun) Ankara: TTK Yay., 1991. s. 8

açılması yoluna gidilmiştir. Rüştiye, İdâdî, Sultânî ve yüksek mektepler olarak yeniden şekillenen bu eğitim sisteminde medreseler kendi haline terk edilirken, yeni mektepler yaygınlaştırılmıştır. Tanzimatla başlayan bu anlayış, II. Abdülhamid’le de devam etmiş, bu dönemde de yeni mekteplerin güçlenmesine önem verilirken, medreselerin ıslahına çalışılmamıştır.²⁸ Bununla birlikte II. Abdülhamid, diğer Tanzimat sonrası sultanlarından farklı olarak yeni mekteplerde talebenin akâidini korumak için din derslerine oldukça önem vermiş ve din derslerinin yüksek mekteplerin dâhi müfredatına girmesini sağlamıştır.

Medreselerin asıl ıslah edilme süreci, gerek pratik ve gerekse teorik olarak II. Meşrûtiyet döneminde gündeme alınmıştır. Bu dönemde medreseler üzerine birçok risale, makale, rapor ve layiha yazılarak medreselerin ıslahına yönelik önerilerde bulunulmuştur. Bütün bu önerilerin kelâm öğretimi açısından ortak noktası olarak medrese öğretiminde kelâm öğretimine öncelik verilmesi, kelâm öğretimine bir zemin sağlaması için “fünûn-ı cedide” denilen modern bilimlerin medrese müfredatına konulmasının hedeflenmesi olmuştur. Bu anlayış, zirve noktasını Bayezid Dersiamlarından Gürünlü Hilmi’nin tavsiye ettiği raporda bulur. Bu rapora göre kelâm şubesindeki bütün dersler ilm-i kelâm tetkikatının dışında nebâtât, hayvânât, kimya, mekânîk ve matematik gibi modern Batı bilimine ayrılmış, kelâm bölümünü bitiren öğrencinin diploması matematik ve fizik bölümünün diplomasına denk görülmüştür. Ayrıca bu müfredat programında klasik medrese geleneğinin dışına çıkılarak tefsir ve hadis bölümüne dahi felsefe dersleri konulmuştur.²⁹

Gerek Muhyiddin Efendi’nin gerekse Şevketî’nin hazırladığı müfredat programlarında kelâm öğretimine öncelik verilmiş, Muhyiddin Efendi yeni bilim ve felsefeye uyumlu yeni kelâm kitaplarının yazılmasını tavsiye ederken, kendisi de geleneksel medresenin hiyerarşik eğitim tarzına dikkat etmeden, kelâmdan sadece *Şerhu’l-Mevâkıf*’in okutulmasını önermiştir.³⁰ Yeni kelâm kitaplarının yazılması meselesi, ilmiyenin başı durumunda olan dönemin şeyhülislamı Musa Kâzım Efendi tarafından da ısrarlı bir şekilde dile getirilecektir.³¹ “Batı’da değişen paradigmanın etkisiyle klasik kelâm kitaplarının dayandığı ilmî- felsefî zeminin değiştiği” ileri sürülerek “yeni kelâm kitaplarının yazılmasının gerekliliği” sıkça dile getirilmesi paralelinde “Yeni İlm-i Kelâm Tezi” tartışması başlamış, medrese müfredatını etkilemeyen bu “Yeni İlm-i Kelâm” kitapları da Harputlu ve İzmirli

²⁸ Zeki Salih Zengin, Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yay. 2002. s. 128-129

²⁹ Bkz. Gürünlü Hilmi, “İslâh-ı Medâris”, *Sırât-ı Müstakîm*, III/65, (19 Za 1327/1 Aralık 1909), s. 204.

³⁰ Ali Efendizâde Muhyiddin, *Medreselerin Islahatı*, 1314, s. 17-18.

³¹ Bkz. Musa Kazım, *Külliyat-I Şeyhülislam Musa Kazım: Dini, İctimâî Makaleler*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336, s. 300-301

İsmail Hakkı tarafından yazılırken, bu anlayışın paralelinde birçok makale ve kitap da yazılmaya başlanmıştır.

Kelâmın felsefî yönünün eleştirildiği dönemin aksine, bu dönemde felsefe de müstakil bir ders olarak ve kelâm ilmine bir zemin sağlaması açısından medrese müfredatına konacaktır. Osmanlı'nın son döneminde kurulmuş olup görevlerinden biri de “Din Dersleri Kitapları Yazmak” olan Darü'l-hikmeti'l-İslâmiyye ise yeni bir kelâm kitabı yazmadığı gibi sadece “Mâtürîdî kelâmının temel kitabı olduğu” gerekçesiyle Nesefî'nin *Tebşirâtü'l-edillesi*'nin basılmasını onaylamış, *Şerhu'l-Mevâkıf*'in Türkçeye çevrilmesine dair isteği ise geri çevirmiştir.³²

Bütün bu gelişmelere rağmen gerek medreselerde ve gerekse mekteplerde okutulmak üzere yeni kelâm kitapları yazmak yerine Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i aynen veya tercüme edilip ilave ve çıkarmalar yapılmak suretiyle okutulmuş, yeni ıslah edilen medrese müfredatlarına *Şerhu'l-Akâid*, *Hayâli Hâşiyesi* ve *Molla Celâl* kitapları konulmuştur.

Kânûnî sonrası dönemin kelâm adına karakteristik özelliği olarak birçok Türkçe akâid risalesi yazılmış, Mâtürîdî kelâm anlayışına ilgi daha bir artmış fakat Mâtürîdî kelâmının hacimli kitapları bir ders kitapları olarak medrese müfredatına girmemiştir. Mâtürîdî kelâmı en fazla *Şerhu'l-Akâid* etrafındaki çalışmalarla ve bu esere olan ilgiyle paralel olurken, bu kitabın Eş'arî karakteri dolayısıyla da bu iki kelâm mezhebi arasında büyük fark bu dönemde de tartışılmamaya çalışılmakla birlikte, Mâtürîdî vurgusu daha hâkim olmuştur. Fakat bir Eş'arî kelâm kitabı olan *Molla Celâl* ve yine Gelenbevî gibi önemli âlimlerin bu esere yazdığı hâşiyelerin medreselerde yer almasıyla Osmanlı medreselerinin son döneminde dâhi Eş'arî kelâm kitapları okutulmaya devam edilmiştir. Bütün kelâm kitapları içerisinde en yüksek kelâm kitabı olarak Eş'arî kelâm kitabı olan *Şerhu'l-Mevâkıf* kabul edilmiş ve bu kitap, kelâmda kaynak kitap olmak özelliğini sürekli muhafaza etmiş, Osmanlı'nın son dönemlerinde dâhi baskıları yapılmıştır. Genel olarak Kânûnî sonrası dönemde Seyyid Şerîf'e olan bağlılık, Hanefî olan Teftazânî'ye kaymış, Teftazânî *Şerhu'l-Akâid* ve *Şerhu'l-Makâsid*'inin yanında *Tehzîbu'l-mantık* ve *'l-keâm*'i da okutulmaya başlanmıştır.

Osmanlı medreselerinde kelâmda Eş'arî kelâm kitapları, akâidde Mâtürîdî akâid risaleleri okutulmuş, dolayısıyla Mâtürîdî-Hanefî olan Osmanlı ilmî muhitinde Mâtürîdî kelâmcıların Eş'arîlerle ihtilafı oldukları yerlerde genelde Mâtürîdî görüşler tercih edilmiştir. Yüksek Eş'arî kelâm kitapları medreselerde Arapça olarak okutulduğundan, Eş'arî kelâmının Osmanlı toplumunu yönlendirici bir etkisi

³² Bkz. Zekerîya Akman, *Osmanlı Devletinin Son Döneminde Bir Üst Kurul Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye*, Ankara: DİB Yayınları, 2009. s. 92-107.

olmamıştır. Bu anlayışın bir yansıması olarak Mâtürîdî akâid kitaplarının Türkçe'ye çevrilmesi ve yeni Türkçe akâid kitaplarının yazılması hız kazanırken, *Tavâliu'l-envâr*'ı hariç tutarsak Eş'arî kelâm kitaplarını Türkçeye çevirme gayretine pek girişilmediği gibi Eş'arî karakterli akâid kitapları da yazılmamış ve bu anlamda Osmanlı toplumunun Mâtürîdî duruşu muhafaza edilmiştir.

Eş'arî kelâm kitapları Osmanlı medreselerinde kelâm kitabı olmalarının yanında Mâtürîdî kelâmının kalıplarının aşıldığı ve kelâmda bir sentez anlayışının olduğu ilmî bir anlayışa da vücûd vermiştir. Dolayısıyla Eş'arî kelâmıyla beraber Osmanlı âlimleri felsefe, mantık ve *Şerhu'l-Mevâkıf* açasından düşünürsek birçok akli ilmi de okumuş olmaktadır. Sonuç olarak Eş'arî kelâm kitapları Osmanlı âlimlerine taassup değil, daha yüksek bir vizyon kazandırmaktaydı. Bundan olacak ki Osmanlı döneminin akli ilimlerde temayüz etmiş önemli kelâmcıları da genelde Eş'arî kelâm kitapları üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Akâid alanında Mâtürîdî çizgi korunsun da, medreselerde Mâtürîdî kelâmcılarının yazdığı kelâm kitapları bir ders kitabı olarak okutulmayacaktır.

VI- Medreselerde Okutulan Akâid ve Kelâm Kitapları

Osmanlı medreselerinde talebelerin okudukları akâid ve kelâm kitapları koleksiyonu sadece medresede okudukları ders kitaplarından ibaret olmayıp, bu kitaplara yazılan şerh hâşiye türü çalışmalar da talebenin okuduğu kitaplar arasındadır. Osmanlı medreselerinde okutulan kelâm kitapları, klasik dönem okutulan kelâm kitapları ile Kânûnî sonrası daha yaygın olarak okutulmaya başlayan kelâm kitapları olarak temelde iki kısma ayrılabilir. Bu iki dönem arasında okutulan kitaplar açasından en temel farklılık klasik dönem medreselerinde müteahhirûn dönemi Eş'arî kelâmcılarının eserleri olan *Tavâliu'l-envâr*, *el-Mevâkıf*, *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Şerhu'l-Makâsıd* gibi eserlerin yanında Tûsî'nin *Tecrîdu'l-Kelâm*'ı Seyyid Şerif Cürçânî'nin bu eser üzerine yazdığı *Hâşiye-i Tegrîd* gibi Şii kelâm kitabı ve Celâleddin ed-Devvânî'nin *İsbât-ı Vâcib*'i okutulmaktayken, Kânûnî sonrası Osmanlı medreselerinde okutulmaya devam eden kelâm kitapları daha kısa olup, felsefi bahisleri uzun tutmayan *Molla Celâl*, *Şerhu'l-Akâid*, *Hayâlî* gibi eserler olmuş, bu eserler de her medrese talebesi tarafından okunmadığı gibi her müderris de okutmamıştır.

Hanefî-Mâtürîdî olan Osmanlı ilmi muhitinde daha çok Mâtürîdî akâid metinleri revaçta olmakla birlikte medreselerde Mâtürîdî akâidi, Mâtürîdî kelâmcılarından olan Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö.537/1142)'nin *Metnü'l-Akâid* isimli eserine Eş'arî kelâm ekolüne bağlı olan Teftâzânî'nin yazdığı şerh ile okutulmuş, Eş'arî akâidi ise Adûdiddin el-İcî'nin *Akâidi'l-Adudiyye'si* üzerine Celâleddin ed-Devvânî'nin "*Molla Celâl*" olarak meşhur olmuş şerhi ile birlikte okutulmuştur. Islah edilen Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye

Medreselerinin müfredatında ise Mâtürîdî akâid metinlerine yoğun olarak yer verilecektir. 1915 ve 1916 yıllarında hazırlanan müfredatta bu medreselerde okutulacak olan kelâm kitaplarında da bir farklılık olacak, medreselerin “tâli” kısımlarında *Emâlî*,³³ *el-Müsâyere*,³⁴ *Kaside-i Nûniye Şerhi*³⁵ *Akâid-i Nesefiye* kitapları yer alırken, “âli” kısımlarında ise Teftâzânî'ninin *Şerhu'l-Akâid*'i, *Şerhu'l-Makâsîd*'i, *Tehzîbu'l-Kelâm*'i³⁶, Celâleddin ed-Devvânî'nin *Molla Celâl*'i ve Şehristânî (ö. 548/1153-1154)'nin *el-Milel ve'n-Nihal*³⁷ kitapları yer alacaktır.³⁸ Osmanlıda matbaanın gelmesiyle birlikte ilk basılan kitaplardan olan *Birgivi Vasiyetnamesi* de medrese öncesi dönemin en önemli akâid kitabı olup özellikle Enderun Mektebinde okutulması zorunlu tutulmuştur.³⁹ Hızır Bey'in *Kaside-i Nûniye*'si, *Emâlî*, Ebu Hanife'nin *Fıkh-ı ekber*'i medrese muhitinde en yoğun ilgiye mazhar olmuş akâid kitapları olacaktır.

Medrese geleneğindeki bu müfredat anlayışının, Osmanlı sınırlarının dışında da devam ettirildiğini görmekteyiz. Meselâ Hindistan'da 1693 tarihinde Molla Kutbüddin'in kurmuş olduğu Dârü'l-ulûm-i Firengî Mahal'in (Medrese-i Nizâmiyye) Kutbüddin'in oğlu Molla Nizameddin Shâlvî tarafından hazırlanan ve “Ders-i Nizâmî” diye bilinen medrese müfredatında, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i, Celâleddin ed-Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâid-i Adudiyyesi (Molla Celâl)*, *Şerhu'l-Mevâkıf* ve Mîr Muhammed Zâhid el-Herevî (ö. 1101/1690)'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* üzerine yazdığı hâşiyesi – *Hâşiye ala Şerhi'l-Mevâkıf-Mîr Zâhid*- eserleri üç asır boyunca okunmuş ve bu program başka medreseler tarafından da benimsenmiştir.⁴⁰ Medreselerde okutulan bütün kelâm kitaplarını temsilen bazılarını tanıtırken, bir medrese talebesinin okuduğu kelâm kitaplarının bu kitaplardan ibaret olmadığını söylemeyi de gerekli görmekteyiz. Medreselerde temel ders kitabı olarak okutulan kitapların yanında talebe bu kitaplar etrafında yapılan çalışmalarını da takip edecek ve bu çalışmalar içerisinde bazılarını yoğun ilgi gösterecektir.

³³ Siracüddin Ali b. Osman el-Ûşi (ö. 575/1179)'nin yazmış olduğu manzûm bir eserdir. Bkz. *KZ*, II, 154.

³⁴ Tam adı *el-Müsâyere fi'l-akâidi'l-münciye fi'l-âhire* olup İbn-i Hümam (ö. 861/1456-1457)'a aittir. Bkz. *KZ*, II, 1666.

³⁵ Hızır Bey'in *Kaside-i Nûniye* adlı eseri üzerine yine onun talebesi olan Ahmed b. Musa el-Hayâlî'nin yazdığı şerhtir. Bkz. *KZ*, II, 1348.

³⁶ Tam adı *Tehzîbu'l-keâm ve'l-mantık* olup eserin birinci kısmı kelâma ikinci kısmı mantık ilmine ayrılmıştır. Bkz. *KZ*, I, 515.

³⁷ Bkz. *KZ*, II, 1820-1821.

³⁸ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 140-141.

³⁹ Tayyazâde Atâî, *Tarih-i Atâî*, c. 1-2. s. 139-140

⁴⁰ Abdülhamit Birışık, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 334.

A- Şerhu'l-Mevâkıf

Osmanlı medreselerinde okutulan en yüksek kelâm kitabı olan *Şerhu'l-Mevâkıf*, birçok İslâm ülkesinin de medreselerinde okutulmuş,⁴¹ müteahhirûn döneminin en hacimli kelâm kitabıdır. Osmanlı medreselerinin klasik dönem Kırklı ve Hariç Ellili medreselerinde okutulan bu eser, *Tavâliu'l-envâr*, *el-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Makâsıd* kitaplarıyla birçok açıdan benzemekle beraber bu kitapların en müttekâmili olarak kabul edilmiş, kelâm kitapları hiyerarşisinin en üstünde değerlendirilmiştir.⁴²

B- Şerhu'l-Akâid

Gerek Osmanlı klasik döneminde ve gerekse klasik dönem sonrası Osmanlı medreselerinde en yoğun olarak okutulan bu eserin üzerine oldukça fazla Şerh ve hâşiyeler çalışması yapılmış, bu esere olan ilgiye paralel olarak bu Şerh ve hâşiyelerin de başta Hayâlî'nin ki olmak üzere bir kısmı medrese ders kitapları arasına girmiş, *Şerhu'l-Akâid*'le birlikte onların da baskıları yapılmıştır. Bu Şerh üzerine yapılan önemli hâşiyeler, Osmanlı âlimleri tarafından yapılmış, özellikle *Hayâlî hâşiyesi* ayrı bir ilgiye mazhar olmuş bu hâşiyeye üzerine dörtüüz-beşyüz civarında hâşiyeler yazılmış⁴³ dünyanın değişik bölgelerindeki medreselerde okutulmuştur. *Kestelî hâşiyesi*, *Ramazan Efendi hâşiyesi* ve *Behiştî hâşiyesi* de Osmanlı âlimleri tarafından yapılmış meşhur Şerh ve hâşiyeler çalışmalarından olarak baskıları yapılmış ve medrese talebesinin rağbetine mazhar olmuştur.

C- Molla Celâl

Celâleddin ed-Devvânî'nin "*Molla Celâl*" olarak meşhur olmuş *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye* eseri de Devvânî'nin *İsbât-ı Vâcip* adlı eserinin II. Bayezid dönemi Osmanlı medreselerinde okutulmaya başlamasından⁴⁴ sonra medrese müfredatına girmeye başlamış olsa da yaygın olarak okutulması ve üzerine birçok Şerh ve hâşiyeler çalışması yapılması, Kânûnî sonrası dönemde olacak, bu Şerh ve hâşiyeler içerisinde de medrese talebesinin en değer verdiği hâşiyeye de daha sonraları basılacak olan Gelenbevi'nin hâşiyesi olacaktır. *Molla Celâl* kitabı medreselerin

⁴¹ Metin Yurdagür, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi*, Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesindeki Arapça Akâid ve Kelâm Yazmalarının Tanıtım ve Değerlendirilmesi, İstanbul 1989, s. 64

⁴² Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbar*, (haz. Hüdayi Őentürk) Ankara: TTK, 2003, II, 71.

⁴³ Bkz. İzgü, *Osmanlı Medreselerinde İlim* II, İstanbul: İz Yayınları, 1997, s. 295.

⁴⁴ Bkz. Taşköprizâde, *Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 472.

ıslah edilme sürecinin de en gözde kelâm kitabı olmuş, Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'iyle birlikte gerek medreselerin ve gerekse mekteplerin müfredatına konulmuş, birçok icazet bu iki kitap üzerinden verilmiştir.

D- Tecrîdu'l-Kelâm

Şîî bir kelâmcı olan Nasıruddin et-Tûsî'nin bu eseri, Osmanlı medreselerinde Mahmut b. Abdurrahman el-İsfehânî (ö. 749/1348)'nin "*isfehânî*" olarak bilinen şerhi üzerine Seyyid Şerif Cürçânî'nin yaptığı hâşiye ile okutulmuştur. Bu eser üzerine Ali Kuşçu (ö. 878/1474)'nun yapmış olduğu şerh de oldukça meşhur olmuş ve hatta İsfehânî şerhine "Şerh-i kadîm" denilirken bu şerhi ondan ayırmak için "Şerh-i cedîd" denilmiştir.⁴⁵ Bu eser üzerinde birçok tartışma olmuşsa da bunların içerisinde en meşhur olanı Celâleddin ed-Devvânî'nin yapmış olduğu hâşiyelerdir. Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Hâşiye-i Tecrîdeseri* bir medrese pâyesi olacak kadar önemsenmişken, klasik dönem sonrası Osmanlı medreselerinde bu hâşiye de *Tecrîdu'l-Kelâm*'la birlikte medreselerde okutulmadığı gibi üzerinde şerh ve hâşiye türü çalışmalar da yapılmaz olmuştur. Bu kitap, bir dönemler Seyyid Şerif'in hâşiyesiyle okutulmak için sultanlar tarafından özel hocalar tutulacak kadar rağbet görmekteyken,⁴⁶ Şîî-Safevî tehlikesinin de etkisiyle Şîî hiçbir fikre tahammül edemeyecek hale gelen Osmanlı devletinin siyasî anlayışına paralel olarak Osmanlı medreselerinde Seyyid'in hâşiyesiyle de olsa klasik dönemdeki gibi itibar görmeyecektir.

Sonuç

Osmanlı medreseleri İslâm medeniyeti içerisinde özellikle Nizamiye Medreseleriyle şekillenmekte olan medrese geleneğinin devamı olup medresedeki eğitim-öğretim felsefesinde köklü bir değişimi getirmemekle birlikte medrese geleneğinin özellikle kelâm ilmi açısından en olgun dönemi olarak Fatih Döneminde zirveye ulaşacaktır. Sistemli ve hiyerarşik bir düzene tabi olan Osmanlı medreseleri, Kanûnî sonrası dönemde önemli kırılmalara sahne olacak, Fatih Dönemindeki ilmî seviyeye bir daha ulaşamayacaktır. Klasik dönemde oldukça zengin bir kelâm öğretimi varken, birçok nedene bağlı olarak bu öğretim, zamanla zayıflayacak ve birçok kelâm kitabı ders müfredatından çıkarılarak bu hiyerarşik sistem bozulacaktır. Bu tarihî durum, medreseler açısından sadece kelâm ilmine özgü olmayıp, diğer aklî ve şer'î ilimlerde bundan nasibini alacaktır. Geleneksel medreselerden ayrı olarak Osmanlı medreselerinde her dönem kelâm ilmi farklı kitaplardan da olsa okunacak ve medresenin fıkıhla birlikte en temel dersi olarak varlığını sürdürecektir. Kelâm ilmine yeniden yoğun ilgi, medreselerin ıslah

⁴⁵ Kâtip Çelebi, *KZ*, I, 347.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, *KZ*, I, 347

edilmesi sürecinde olacak, bu dönemde tavsiye edilen medrese müfredatlarında kelâm öğretimine geniş bir yer ayrılırken, birçok pozitif ilim ve felsefe de kelâma bir zemin oluşturması açısından medrese müfredatına konulacaktır. Akâid ise talebe henüz medreseye gelmeden öğrenmesi gereken ilimler cümlesinden olduğundan medresede sadece akâid risalelerinin şerhleri olan kelâm kitapları okutulmuş ve bunda da ciddi bir mezhep taassubu gdlmemiş ve bu anlamda Osmanlı medreselerinde Mâtürîdî akidine bağlı kalınmakla birlikte Eş'arî ve hatta ř akâid ve kelâm kitaplarının okutulmasında bir sakınca görülmemiştir.